

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΤΑΡΙΑΔΑ

Διάσπαρτα στον Ελαιώνα των Μεγάρων, αφιερώματα τοπικών οικογενειών, τα βυζαντινά εκκλησάκια επιζούν ως μάρτυρες της ιστορίας της Μεγαρίδας κατά τη Μεσοβυζαντινή και την Υστεροβυζαντινή περίοδο. Τρία από τα ναΰδρια γειτονεύουν. Είναι ο Χριστός (12ος αι.), ο Άγιος Αθανάσιος (13ος αι.) και ο Άγιος Γεώργιος (12ος αι.). Απλοί τετρακίονιοι ναοί, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο. Παρά τη φθορά του χρόνου παραμένουν όσο ελκυστικοί υπήρξαν για τους περιηγητές του 17ου αιώνα που τους πρόσεξαν.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Αρχαιολόγος

01

Ο ναός του Αγ. Αθανασίου από ανατολικά, μετά την ολοκλήρωση του αναστηλωτικού έργου, τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και την εγκατάσταση νέου στεγάστρου στη νότια όψη.

«ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ΣΤΑ ΜΕΓΑΡΑ, ΠΗΡΑΜΕ τα άλογά μας και πήγαμε τρία-τέσσερα μίλια προς βορρά, σε μια ερειπωμένη πόλη που ονομάζεται Παλαιοχωριό, όπου είδαμε έξι ή επτά εκκλησίες, κτισμένες, όπως διεπίστωσα, από ερείπια κάποιων αρχαιότερων κτηρίων. Εκεί μέσα βρήκαμε αρχαίες επιγραφές»¹.

Με αυτά τα λόγια ο κληρικός και λόγιος Sir George Wheeler, ο οποίος, μαζί με τον Γάλλο γιατρό και αρχαιολόγο Jacob Spon επισκέφθηκε την περιοχή της Μεγαρίδας το 1676, περιγράφει τις εντυπώσεις του από την περιήγησή του στον Ελαιώνα των Μεγάρων, όπου ανάμεσα στα κατάλοιπα μιας ερειπωμένης πόλης έστεκαν κάποια ξωκλήσια, χτισμένα από αρχαίο υλικό, μέσα στα οποία οι δύο περιηγητές βρήκαν και αρχαίες επιγραφές².

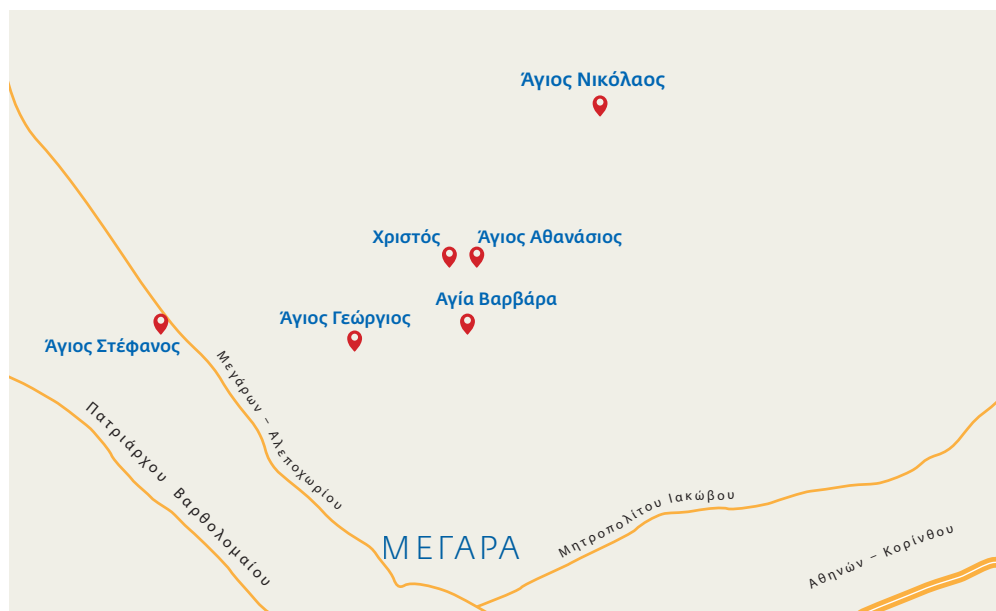
Άρρηκτα δεμένος με τη ζωή της πόλης, ο Ελαιώνας των Μεγάρων απλώνεται κατάφυτος με αιωνόβια ελαιόδενδρα, προσφέροντας επί αιώνες στους Μεγαρίτες το πολύτιμο δώρο της ελιάς (εικ. 2). Διαχρονική πηγή τροφής και χώρος εργασίας, ο Ελαιώνας φιλοξένησε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα πολλές οικογένειες Μεγαριτών γεωργοκτηνοτρόφων, οι οποίες άφησαν ανεξίτηλα τα σημάδια τους στα αρχαία κατάλοιπα που έχουν εντοπισθεί σε ποικίλες θέσεις.

Τα Μέγαρα από τον 4ο αιώνα αντιμετωπίζονται ως επισκοπή της Μητροπόλεως Κορίνθου, που, όντας τμήμα του Ιλλυρικού, εξαρτάται από την Εκκλησία της Ρώμης και έχει ως επικεφαλής της τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τις πηγές σχετικά με την επισκοπή Μεγάρων και τη δράση

των επισκόπων της αφορούν κυρίως στην περίοδο μέχρι και τον 6ο αιώνα. Για τους επόμενους δύο αιώνες δεν γίνεται πλέον λόγος για εκείνη στις πηγές, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η επισκοπή παύει να υφίσταται. Βιώνει ωστόσο μία περίοδο ύφεσης μέχρι τον 12ο αιώνα, οπότε επανιδρύεται και εντάσσεται στους κόλπους της Μητρόπολης Αθηνών, έχοντας κυρίως βοηθητικό χαρακτήρα.

Η ανασύσταση της επισκοπής Μεγάρων τον 12ο αιώνα αναμφίβολα σχετίζεται με την ίδρυση των δύο μεγάλων μοναστικών κοινοτήτων του Οσίου Μελετίου και του Αγίου Ιεροθέου. Κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα τα δύο μοναστήρια βιώνουν την περίοδο ακμής τους και γίνονται κέντρα μεγάλης πνευματικής ακτινοβολίας και θρησκευτικής ζωής στην ευρύτερη περιοχή από τη Μεγαρίδα μέχρι τη νότια Βοιωτία, προσελκύοντας ταυτόχρονα πλήθος κόσμου, με αποτέλεσμα τη θεμελίωση νέων οικισμών. Η αύξηση του πληθυσμού καθιστά έτσι αναγκαία την ανασύσταση της επισκοπής Μεγάρων, ερμηνεύοντας παράλληλα και την ίδρυση στην περιοχή πολλών διάσπαρτων βυζαντινών ναυδρίων, που συνήθως είναι αφιερώματα τοπικών οικογενειών.

Ανάμεσά τους διατηρούνται ακόμη τα βυζαντινά εκκλησιάκια του Ελαιώνα που αντίκρισαν στο ταξίδι τους οι περιηγητές του 17ου αιώνα. Ξεχωρίζουν οι ναοί της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (του «Χριστού», όπως τον αποκαλούν οι Μεγαρίτες), του Αγίου Αθανασίου και του Αγίου Γεωργίου³ και ακολουθούν το τρίκογχο εκκλησιάκι της Αγίας Βαρβάρας, που ενσωματώθηκε στη σύγχρονη Ιερή Μονή Αγίου Νε-

02

κταρίου και Αγίας Βαρβάρας, αποτελώντας το Καθολικό της, και οι ναοί του Αγίου Νικολάου στις «Άκρες» και του Αγίου Στεφάνου, πολύ αλλοιωμένοι σήμερα⁴ (βλ. χάρτη).

Ι.Ν. Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Χριστός)

Ο Ιερός Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος, γνωστός στην τοπική κοινωνία ως «Χριστός», είναι ο σημαντικότερος και καλύτερα διατηρούμενος βυζαντινός ναός στην ευρύτερη περιοχή των Μεγάρων⁵ (εικ. 3 και 4). Βρίσκεται περίπου 3 χλμ. βόρεια της πόλης και αποτελούσε πάντοτε ένα από τα πλέον σημαντικά και προβλεβημένα τοπόσημα της περιοχής και διαχρονικό καταφύγιο της ευλάβειας των πιστών, όπως μαρτυρεί η πληθώρα αφιερωματικών χαραγμάτων στο εξωτερικό και στο εσωτερικό του μνημείου.

Ο ναός ανήκει στον τύπο του απλού τετρακινήνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με οκταγωνικό τρούλο αθηναϊκού τύπου (οκταγωνικός, με οκτώ μονόλοβα ανοίγματα και πώρινους κιονίσκους στις ακμές) και χρονολογείται στον 12ο αιώνα⁶. Έχει διαστάσεις 8,40x7,80 μ. και ύψος 5,70 μ., χωρίς τον τρούλο. Στα ανατολικά φέρει τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα Ιερού και κόγχη Πρόθεσης, ενώ χαρακτηριστική είναι η απουσία κόγχης Διακονικού⁷ (εικ. 4). Στα δυτικά υπήρχε καμαροσκεπής νάρθηκας, εγκάρσιος προς τον άξονα Α-Δ, από τον οποίο σήμερα σώζο-

νται μόνο ελάχιστα λείψανα της θεμελίωσης και η γένεση της καμάρας στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου⁸ (εικ. 3).

Η τοιχοποιία του ναού ακολουθεί το ισόδομο σύστημα, χωρίς να είναι αυστηρά κανονική, με κύριο υλικό τον εγχώριο κογχυλιάτη λίθο σε οριζόντιες στρώσεις, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται κατά τόπους, όπως και στους κάθετους αρμούς, μικρές πλίνθοι. Οι γωνίες του κτηρίου ενισχύονται με μεγάλους λίθους και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (εικ. 3).

Ο αθηναϊκού τύπου οκταγωνικός τρούλος είναι κατασκευασμένος από ισόδομα τοποθετημένους λαξευμένους λίθους, με οκτώ πώρινους κιονίσκους στις κάθετες ακμές των πλευρών, οι οποίοι στο άνω τμήμα συνδέονται με πώρινο λοξότμητο τοξωτό γείσο, διαμορφώνοντας κυματοειδή την απόληξη της κεραμοσκεπής. Στις ενώσεις των τοξωτών γείσων υπήρχαν λίθινες υδρορροές, από τις οποίες σήμερα σώζονται μόνο τέσσερις. Και στις οκτώ πλευρές του τρούλου ανοίγονται μακρόστενα μονόλοβα παράθυρα, τα οποία και διασφαλίζουν τον φωτισμό του εσωτερικού του ναού (εικ. 3 και 4).

Η είσοδος στο εσωτερικό γίνεται από δύο θύρες: η μία στα δυτικά, που έγινε εξωτερική μετά την κατακρήμνιση του νάρθηκα (εικ. 3), και η άλλη στα νότια, που αποτελεί και την κύρια είσοδο στον ναό. Επάνω από τη δεύτερη διαμορ-

Χάρτης

Τα βυζαντινά
εκκλησάκια
του Ελαιώνα
των Μεγάρων.

02

Ο Ελαιώνας
των Μεγάρων
με τον ναό
του Αγ. Γεωργίου.

03

Ο ναός του Χριστού από νοτιοδυτικά, μετά την ολοκλήρωση του αναστηλωτικού έργου. Διακρίνονται η νότια και η δυτική πλευρά, με τη γένεση της καμάρας του κατεστραμμένου νάρθηκα, καθώς και ο ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής «αθηναϊκός» τρούλος.

φώνεται κογχάριο που επιστέφεται με ανακουφιστικό τόξο (εικ. 4).

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με αξιόλογες τοιχογραφίες, έργο άγνωστου τοπικού εργαστηρίου (εικ. 5). Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών αρχικά τοποθετήθηκε στα όρια του 12ου⁹ και 13ου αιώνα, επειδή το μεγαλύτερο μέρος των παραστάσεων εκφράζει μια συντηρητική τάση. Η άποψη αυτή ενισχύθηκε από τον έντονο γραμμικό χαρακτήρα των μορφών, από τις οποίες απουσιάζει η απόδοση όγκου, και την εμφανή αδιαφορία για την περιγραφή του τρισδιάστατου χώρου. Αργότερα, συγκριτικές μελέτες τοποθέτησαν τη ζωγραφική, με βάση τεχνολογικά και εικονογραφικά στοιχεία, στον 13ο αιώνα, άποψη που είναι και η επικρατέστερη¹⁰.

Τα θέματα επιλέγονται από τον συνήθη εικονογραφικό κύκλο που απαντά στους ναούς της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Η παρουσίασή τους ακολουθεί τα καθιερωμένα εικονογραφικά σχήματα της εποχής και η τοποθέτησή τους γίνεται με αρκετή συνέπεια και συμμετρία.

Στον τρούλο εικονίζεται ο Παντοκράτορας ένθρονος και χαμηλότερα η Θεοτόκος (δυτικά), ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (ανατολικά) και δύο στηθαίοι Αρχάγγελοι (βόρεια και νότια), σε μετάλλια, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τέσσερις σεβίζοντες άγγελοι. Στα σφαιρικά τρίγωνα σώζονται κατάλοιπα παραστάσεων των τεσσάρων Ευαγγελιστών.

Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας του Ιερού εικονίζεται η Πλατυτέρα, η οποία διατηρείται

αποσπασματικά, και στον ημικύλινδρο τέσσερις Ιεράρχες, στην Πρόθεση παριστάνεται ο Ιησούς Εμμανουήλ στην καμάρα, η Φιλοξενία του Αβραάμ στον βόρειο τοίχο και η Θυσία του Αβραάμ στον ανατολικό τοίχο, ενώ στο Διακονικό εικονίζονται σκηνές από τη ζωή του Αγίου Νικολάου.

Το νοτιοδυτικό διαμέρισμα είναι αφιερωμένο στον κύκλο του Πάθους του Χριστού, με παραστάσεις της Προδοσίας, του Ελκόμενου, του Ιησού προ του Πιλάτου, της άρνησης του Πέτρου, του Μυστικού Δείπνου κ.ά., το βορειοδυτικό στο Μαρτύριο του Αγίου Γεωργίου, όπου και η αξιόλογη τέχνης παράσταση του Αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου στον βόρειο τοίχο (εικ. 6), ενώ στις υπόλοιπες επιφάνειες εικονίζονται ευαγγελικές σκηνές και ολόσωμοι άγιοι.

Τέλος, ελάχιστα κατάλοιπα τοιχογραφιών σώζονται στη δυτική, εξωτερική όψη του ναού, οι οποίες κοσμούσαν τον κατεστραμμένο σήμερα νάρθηκα (εικ. 7). Μεταξύ αυτών διατηρείται ακόμη, με αποχρωματισμένη τη ζωγραφική επιφάνεια, τοιχογραφία της Αγίας Άννης και άγνωστης αγίας, αμέσως βόρεια της θύρας¹¹.

Ως προς την απόδοση των σκηνών και των μορφών, εντοπίζονται διαφορές που προδίδουν δύο διακριτές καλλιτεχνικές τάσεις και τεχνολογίες οι οποίες κατ' επέκταση αποδίδονται σε διαφορετικούς αγιογράφους.

Οι παραστάσεις στα τύμπανα των θόλων, στα σφαιρικά τρίγωνα και στον δυτικό τοίχο δια-

03

04

Ο αναστηλωμένος ναός του Χριστού από ανατολικά. Είναι εμφανής η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή της ανατολικής όψης και του «αθηναϊκού» τρούλου.

05

Το κατάγραφο εσωτερικό του αναστηλωμένου ναού του Χριστού.

06

Ο Άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος στον βόρειο τοίχο του βορειοδυτικού διαμερίσματος του ναού του Χριστού.

06

04

05

07

07
Τα ελάχιστα κατάλοιπα του τοιχογραφικού διακόσμου της δυτικής εξωτερικής όψης του ναού του Χριστού. Αριστερά της θύρας απεικονίζονται η Αγία Άννα και άγνωστη αγία.

08
Η δυτική όψη του ναού του Χριστού, πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες. Διακρίνεται η μεταλλική περίδεση που τοποθετήθηκε κατά το έτος 2009 από την 1η ΕΒΑ.

08

09
Ο ναός του Αγ. Αθανασίου από νοτιοδυτικά, μετά την ολοκλήρωση του αναστηλωτικού έργου και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του, με το νέο στέγαστρο στη νότια όψη. Διακρίνονται το δίλοβο άνοιγμα της δυτικής πλευράς και η γένεση της καμάρας του κατεστραμμένου νάρθηκα.

φέρουν από τις υπόλοιπες σκηνές. Η απόδοσή τους είναι πιο ελεύθερη, αφηγηματική, τα πολλά επεισόδια στην ίδια παράσταση μοιάζουν σαν να συμβαίνουν διαδοχικά, σε επίπεδα που ορίζονται με τα ίδια τα δομικά στοιχεία της παράστασης (π.χ. κτήρια, βουνά), χωρίς διαχωριστικά πλαίσια. Οι μορφές διακρίνονται για τη λεπτομέρεια στο πλάσιμο, τις καθαρές γραμμές και τις απαλές χρωματικές μεταβάσεις. Αντίθετα, οι παραστάσεις στους πλευρικούς τοίχους, στα τόξα και στους υπόλοιπους θόλους διακρίνονται από στατικότητα, ορίζονται σαφώς από

περιορισμένα πλαίσια και αφηγούνται από ένα επεισόδιο, το οποίο συνοδεύει επεξηγηματική επιγραφή. Τις μορφές διακρίνει ακαμψία, στοιχείο που μαρτυρεί σχετική αδεξιότητα του καλλιτέχνη.

Ωστόσο, παρά τις εμφανείς διαφοροποιήσεις στην απόδοση, οι παραστάσεις εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά στον τρόπο εργασίας και στα υλικά που χρησιμοποιούνται, τα οποία χαρακτηρίζουν τόσο την ίδια την εποχή, όσο και τις συνθήκες και τις γνώσεις των καλλιτεχνών. Οι μορφές αποδίδονται σε ενιαίο βάθος.

Το σκούρο μπλε χρώμα με τις γκριζόμαυρες διαβαθμίσεις που διακρίνεται στην επάνω ζώνη των ολόσωμων αγίων συναντάται και σαν βάθος των παραστάσεων. Για τους προπλάσμούς χρησιμοποιούνται σκούροι συνήθως τόνοι γαιωδών χρωστικών. Η χρωματική γκάμα είναι περιορισμένη, με κυρίαρχα χρώματα το μαύρο, το κόκκινο, τις ώχρες και τις σιέννες για τα βουνά και τα τοπία και το πράσινο για τα ρούχα, στα οποία η πτυχολογία αποδίδεται με πλατιές φόρμες, με μία ή, το πολύ, δύο διαβαθμίσεις του ίδιου χρώματος. Με τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά επιτυγχάνεται μια σχετική ομοιομορφία του ζωγραφικού διακόσμου και η γενικότερη εντύπωση που απορρέει είναι αυτή ενός αξιόλογου ζωγραφικού συνόλου, από τα σημαντικότερα που απαντούν στα εκκλησιαστικά μνημεία της Μεγαρίδας, χαρακτηριστικού της επαρχιακής τέχνης της Μεσοβυζαντινής περιόδου.

Ο ναός υπέστη σοβαρές ζημιές από τη σεισμική δραστηριότητα των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα, οι περιορισμένες ωστόσο πιστώσεις δεν επέτρεψαν παρά μόνο, περίπου μία δεκαετία αργότερα, την εφαρμογή άμεσων μέτρων προστασίας του τοιχογραφικού διακόσμου και την περιμετρική περίδωση του ναού από την τότε αρμόδια 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (ΕΒΑ) (εικ. 8). Οι συγκεκριμένες επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 2008 και 2009 και χάρη σε αυτές αποφεύχθηκε η περαιτέρω επιδείνωση της στατικής κατάστασης του μνημείου.

Η αποκατάσταση του ναού κατέστη τελικά δυνατή μετά την ένταξη του αναστηλωτικού έρ-

γου στο ΕΣΠΑ 2007–2013 και πραγματοποιήθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟΑ, από το 2014 έως το 2016¹², «αναζωογονώντας» το μνημείο και αναβιώνοντας την ανάμνηση της παλιάς του αίγλης.

Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου

Σε απόσταση μόλις 200 μ. νοτιοανατολικά του ναού του Χριστού βρίσκεται ο Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου¹³ (εικ. 1, 9). Ανήκει και αυτός στον αρχιτεκτονικό τύπο του απλού τετρακίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλαίου ναού. Έχει διαστάσεις 6,50x5,90 μ. και ύψος 5 μ., χωρίς τον τρούλο. Τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά συνηγορούν υπέρ μιας πιθανότερης χρονολόγησης στον 13ο αιώνα, αν και έχουν προταθεί χρονολογήσεις από τον 11ο αιώνα μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους¹⁴. Στα ανατολικά φέρει τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα Ιερού, ενώ δεν διαμορφώνονται προεξέχουσες του περιγράμματος κόγχες Πρόθεσης και Διακονικού (εικ. 1). Τον ρόλο τους εξυπηρετούν δύο μικρά κογχάρια, τραπεζίσχημης και ημικυκλικής κάτοψης, που διαμορφώνονται αντίστοιχα στο πάχος του βόρειου και του νότιου τμήματος του ανατολικού τοίχου του ναού, εκατέρωθεν της αψίδας. Δύο άλλες μικρές κόγχες, επίσης τραπεζίσχημης και ημικυκλικής κάτοψης, στο πάχος του τοίχου του ημικυλίνδρου της αψίδας του Ιερού, και μία τρίτη, ορθογώνιας κάτοψης, στον βόρειο τοίχο του ναού, εξυπηρετούσαν προφανώς βοηθητικές λειτουργίες. Η Αγία Τράπεζα είναι κτιστή και καταλαμβάνει όλο το ανατολι-

10

Το εσωτερικό του ναού του Αγ. Αθανασίου, μετά την ολοκλήρωση του αναστηλωτικού έργου. Διακρίνονται τα λιγοστά κατάλοιπα του ζωγραφικού διακόσμου.

11

Η Αγία Κυριακή, από τη βόρεια παρειά του δίλοβου ανοίγματος της δυτικής πλευράς του ναού του Αγ. Αθανασίου, μετά την αποτοίχισή της.

12

Τμήμα αδιάγνωστης παράστασης στο μέτωπο του ανατολικού τόξου στήριξης της νότιας κεραίας του ναού του Αγ. Αθανασίου. Διακρίνονται τα χτυπήματα για την εφαρμογή του επιχρίσματος κάλυψης της τοιχογραφίας.

κό ημικυκλικό τμήμα της αψίδας του Ιερού. Και εδώ, όπως και στον γειτονικό ναό του Χριστού, υπήρχε καμαροσκεπής νάρθηκας, εγκάρσιος προς τον άξονα Α-Δ, από τον οποίο σήμερα σώζονται μόνο ελάχιστα λείψανα της θεμελίωσης και η γένεση της καμάρας¹⁵ (εικ. 9).

Ο ναός φαίνεται ότι ήταν ανεπίχριστος εξωτερικά. Η τοιχοποιία του έχει κατασκευασθεί κατά το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, από ημιλαξευμένους εγχώριους κογχυλιάτες λίθους, με ενσωματωμένους αρχαίους δόμους και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση.

Ο ναός στην αρχική του φάση είχε τρεις εισόδους. Ένα δίλοβο άνοιγμα με διαχωριστικό κίονα που φέρει επίθημα διακοσμημένο με φύλλα καλάμου στον δυτικό τοίχο, μέσω του οποίου εξασφαλιζόταν η επικοινωνία του κυρίως ναού με τον νάρθηκα (εικ. 9), τοξωτή θύρα στον νότιο τοίχο και θύρα στον βόρειο τοίχο, που στέφεται με πεταλόμορφο τόξο. Πιθανότατα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τα ανοίγματα αυτά φράχθηκαν και παρέμεινε μία είσοδος στη δυτική πλευρά, που αντιστοιχούσε στο νότιο τμήμα του αρχικού δίλοβου ανοίγματος.

Το δίλοβο άνοιγμα αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες αφαίρεσης των επιχρισμάτων της δυτικής όψης του ναού, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μετά τον σεισμό του 1981¹⁶. Στη βόρεια παρειά του ανοίγματος αποκαλύφθηκε

τοιχογραφία της Αγίας Κυριακής, ολόσωμη σε δέσση, με αρχοντική ενδυμασία, και με την επιγραφή Η ΑΓΙΑ ΚΗΡΙΑΚΗ (εικ. 11). Χρονολογείται στο α΄ μισό του 13ου αιώνα και παρέχει μία χρονολόγηση ante quem του μνημείου. Για λόγους προστασίας, η τοιχογραφία αποτοίχισθηκε και αρχικά μεταφέρθηκε προς συντήρηση και φύλαξη στα εργαστήρια της 1ης ΕΒΑ¹⁷. Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο¹⁸.

Κατά την πρόσφατη αποκατάσταση του μνημείου¹⁹, η δυτική είσοδος με το δίλοβο άνοιγμα και η νότια είσοδος αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή, ενώ η βόρεια είσοδος παρέμεινε κλειστή, για λόγους προστασίας από τις καιρικές συνθήκες.

Η αψίδα του ιερού βήματος καλύπτεται με δύο ημικυλινδρικούς θόλους διαφορετικού ύψους. Με ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται επίσης οι κεραίες του σταυρού και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα. Τα τόξα στήριξης των θόλων και του τρούλου εδράζονται σε τέσσερις αρράβδωτους κίονες, εκ των οποίων οι τρεις φέρουν ως κιονόκρανα βάσεις ιωνικών κίωνων και ο τέταρτος παλαιοχριστιανικό επίθημα. Ο τρόπος τοποθέτησης των κίωνων δημιουργεί ακανονιστία στον κεντρικό τετράπλευρο χώρο και, κατ' επέκταση, στη διάταξη του συστήματος στήριξης του τρούλου. Συνέπεια αυτού είναι κάθε σκέλος των κεραιών του σταυρού και

κάθε γωνιακό διαμέρισμα να έχει διαφορετικές διαστάσεις²⁰.

Κατά τις εργασίες επισκευής του τρούλου από την 1η ΕΒΑ, το 1984, μετά τη μερική κατάρρευσή του κατά τον σεισμό του 1981, διαπιστώθηκε ότι ο τρούλος ανήκει στους μεταβυζαντινούς χρόνους και είχε ήδη αντικαταστήσει τον αρχικό²¹. Αυτό δηλώνουν η μορφή του τυμπάνου του και η αμελής τοιχοποιία της κατασκευής, σε αντίθεση με την επιμέλεια που παρουσιάζουν οι τρούλοι άλλων ναών της Βυζαντινής περιόδου²², όπως π.χ. αυτός του γειτονικού ναού του Χριστού (εικ. 3 και 4) ή του ευρισκόμενου νοτιοδυτικά, σε απόσταση περίπου 1 χλμ., ναού του Αγίου Γεωργίου, στη θέση «Ορκός» ή «Αμπατζάδες» του Ελαιώνα²³ (βλ. παρακάτω και εικ. 16).

Ο ναός παλαιότερα πρέπει να ήταν κατάγραφος, σήμερα ωστόσο ελάχιστα κατάλοιπα του τοιχογραφικού διακόσμου διατηρούνται (εικ. 10). Όλα φέρουν χτυπήματα με οξύ εργαλείο, προκειμένου να δεχθούν το επίχρισμα που σε επάλληλες στρώσεις κάλυψε τις τοιχογραφίες, προφανώς ως αποτέλεσμα επανειλημμένων επεμβάσεων αντιμετώπισης είτε της εκτεταμένης φθοράς είτε, σε ορισμένες περιπτώσεις, της ολικής καταστροφής τους (εικ. 12). Στο πλαίσιο του πρόσφατου αναστηλωτικού έργου²⁴, τα επιχρίσματα αφαιρέθηκαν και στερεώθηκαν τα σωζόμενα κατάλοιπα των τοιχογραφιών. Υπολείμματα χρωμάτων διακρίνονται σε

διάφορα σημεία, ενώ από την παλαιά εικονογράφηση σώζονται ίχνη διακοσμητικού θέματος στο εσωρράχιο του διαμήκους τόξου και του ημικυλινδρικού θόλου του Διακονικού, ενός ιεράρχη στην αψίδα του Ιερού, καθώς και τμήμα αδιάγνωστης παράστασης στο μέτωπο του ανατολικού τόξου στήριξης της νότιας κεραίας (εικ. 12). Η κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει τη μελέτη τους και επομένως τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την τεχνοτροπία και τη χρονολόγησή τους, ωστόσο το διακοσμητικό μοτίβο του ελίσσόμενου βλαστού με τους βαθείς κυματισμούς, στο εσωρράχιο του διαμήκους τόξου του Διακονικού, μπορεί να συσχετισθεί με ανάλογα παραδείγματα από βυζαντινούς ναούς της Αττικής, όπως η Όμορφη Εκκλησία ή ο ναός του Αγίου Γεωργίου Κουβαρά, που κοσμούνται με ζωγραφικά σύνολα που ανάγονται στον 13ο αιώνα²⁵.

Μέχρι το 1945 στη νότια πλευρά του ναού υπήρχε ξύλινο στέγαστρο, το οποίο στηριζόταν σε τρεις ολόσωμους αρράβδωτους κίονες σε δεύτερη χρήση, ενώ τμήμα ενός τέταρτου κίονα βρισκόταν έξω από την είσοδο του ναού²⁶. Σήμερα οι κίονες αυτοί δεν υπάρχουν. Σύμφωνα με αναμνηστική επιγραφή που υπήρχε στον ναό, το συγκεκριμένο στέγαστρο αντικαταστάθηκε το 1945 από άλλο, εξαιρετικά ακαλαίσθητο, από οπλισμένο σκυρόδεμα, το οποίο κάλυπτε τη δυτική, τη νότια καθώς και τμήμα της ανατολικής πλευράς του μνημείου²⁷ (εικ. 13). Κατά το πρόσφατο αναστηλωτικό έργο²⁸, το στέγαστρο από οπλισμένο σκυρόδεμα καθαιρέθηκε και στη θέση του κατασκευάστηκε, στη νότια πλευρά του ναού, ένα καλαίσθητο ξύλινο κεραμοσκεπές στέγαστρο, πολύ μικρότερων διαστάσεων, στηριζόμενο σε τέσσερις κτιστούς πεσσούς (εικ. 9).

Στον περιβάλλοντα χώρο περιμετρικά του μνημείου υπάρχουν κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και πηγάδι, που ενδεχομένως παραπέμπουν στην ύπαρξη κάποιας μικρής μονής ή κάποιου μεγαλύτερου παλαιότερου ναού, επάνω στα ερείπια του οποίου χτίστηκε ο βυζαντινός ναός. Ο περιβάλλον χώρος του ναού αναδιαμορφώθηκε στο πλαίσιο του αναστηλωτικού έργου, με τη στερέωση και αποκατάσταση του πηγαδιού και τη διαμόρφωση κτιστού καθιστικού πεζουλίου και ράμπας πρόσβασης, ενώ στερεώθηκαν και τα λιγιστά κατάλοιπα της θεμελίωσης του νάρθηκα (εικ. 9).

Όπως προαναφέρθηκε, ο ναός επλήγη καίρια από τους σεισμούς του 1981, οπότε και κατέπεσε τμήμα του τρούλου του. Το 1984 η 1η Εφορεία

13

14

15

Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προχώρησε σε επισκευή του τρούλου και σε υποστύλωση των θόλων²⁹, ενώ μετά τον σεισμό του 1999 ο τρούλος ενισχύθηκε με μεταλλική περιδεση και τοποθετήθηκε μεταλλική διάταξη αντιστήριξης του βόρειου τοίχου του μνημείου (εικ. 13 και 14). Οι συγκεκριμένες επεμβάσεις προστάτευσαν τον ναό από την περαιτέρω επιδείνωση της στατικής κατάστασής του, μέχρι την πρόσφατη αποκατάστασή του από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων³⁰, χάρη στην οποία το μνημείο κυριολεκτικά μεταμορφώθηκε σε ένα μικρό κόσμημα του μεγαρικού κάμπου.

Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου ***Τροπαιοφόρου***

Ο Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου βρίσκεται σε απόσταση περίπου 1 χλμ. νοτιοδυτικά των ναών του Χριστού και του Αγίου Αθανασίου, σε μία θέση του Ελαιώνα που ονομάζεται «Ορκός» ή «Αμπατζάδες», πολύ κοντά στις σήραγγες του αρχαίου υδραγωγείου που τροφοδοτούσε την Κρήνη του Θεαγένους στην πόλη των Μεγάρων, η κατασκευή του οποίου αποδίδεται στον Μεγαρίτη Ευπαλίνο. Ο ναός χρονολογείται στον 12ο αιώνα³¹. Σήμερα σώζεται σε ημιερείπωδη κατάσταση (εικ. 15), η αρχική του όμως μορφή είναι γνωστή από παλαιότερες φωτογραφίες, όπου απεικονίζεται σχεδόν ακέραιος³² (εικ. 16).

Όπως και οι δύο γειτονικοί του ναοί, είναι και αυτός απλός τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, διαστάσεων 6,70x7,70 μ., με οκταγωνικό τρούλο, πρισματικής μορφής, που φέρει τέσσερα μονόλοβα παράθυρα με λίθινα αδιακόσμητα πλαίσια. Η αψίδα του Ιερού είναι τρίπλευρη εξωτερικά, ενώ και εδώ δεν διαμορφώνονται προεξέχουσες του περιγράμματος κόγχες Πρόθεσης και Διακονικού, τη λειτουργία των οποίων εξυπηρετούν δύο μικρά κογχάρια, ενσωματωμένα στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η προσπέλαση στον ναό γινόταν από θύρα στη νότια πλευρά, όπου ανοιγόταν και ένα παράθυρο στο τύμπανο της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού. Μία ακόμη θύρα υπήρχε στη δυτική πλευρά, η οποία σε άγνωστο χρόνο φράχθηκε, ενώ διακρίνεται και ευρύτερη συμπλήρωση της τοιχοποιίας που είχε καταρρεύσει κατά το παρελθόν³³.

Οι εξωτερικές όψεις του μνημείου χαρακτηρίζονται από λιτότητα και αυστηρότητα. Η τοιχοποιία απηχεί τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του 12ου αιώνα και είναι κατασκευασμένη κατά το ατελές ισόδομο σύστημα, από ημιλαξευμένους λίθους εγχώριου κογχυλιάτη σε οριζοντι-

13

Ο ναός του Αγ. Αθανασίου από νότια, με το στέγαστρο του 1945 πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες. Διακρίνονται η φραγμένη θύρα και η μεταλλική περίδεση που τοποθετήθηκε στον τρούλο από την 1η ΕΒΑ, μετά τον σεισμό του 1999.

14

Ο ναός του Αγ. Αθανασίου από ανατολικά, πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες. Διακρίνεται η μεταλλική διάταξη αντιστήριξης της βόρειας πλευράς.

15

Ο ναός του Αγ. Γεωργίου από νοτιοδυτικά, μετά την ολοκλήρωση της α' φάσης του αναστηλωτικού έργου.

16

Ο ναός του Αγ. Γεωργίου από νοτιοανατολικά, πριν από τη μερική κατάρρευσή του το 2002. Διατηρείται ακόμη ο κατασκευασμένος κατά το ισόδομο σύστημα οκταγωνικός τρούλος.

17

Ο Άγιος Γεώργιος έφιππος στον βόρειο τοίχο του ναού. Επάνω δεξιά διακρίνεται η περίτεχνη διακόσμηση της ασπίδας του αγίου, με τα διανθισμένα κουφικά.

18

Ο ναός του Αγ. Γεωργίου από δυτικά, πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες.

ες στρώσεις και μαρμάρινα spolia σε δεύτερη χρήση. Περισσότερο επιμελημένη είναι η κατασκευή της ανατολικής πλευράς και του τρούλου του ναού, κατά το ισόδομο σύστημα. Η βόρεια και η δυτική όψη μένουν τελείως αδιάρθρωτες, ενώ στην ανατολική, κάτω από το δίλοβο παράθυρο της αψίδας του Ιερού, πώρινος κοσμήτης περιτρέχει όλη την αψίδα. Ο τρούλος του ναού, αν και ραδινός, έχει αυστηρή μορφή, απουσιάζουν στις γωνίες του οι κιονίσκοι του «αθηναϊκού» τύπου και απολήγει σε ευθύγραμμο λοξότμητο λίθινο γείσο (εικ. 16).

Η κάλυψη του ναού γινόταν με ημικυλινδρικούς θόλους στα σκέλη του σταυρού και στα γωνιακά διαμερίσματα. Εσωτερικά, λίθινος, λοξότμητος κοσμήτης ορίζει τη γένεση της θολοδομίας. Οι τέσσερις κίονες στήριξης του τρούλου ήταν μονολιθικοί, αρραβδωτοί και στέφονταν οι μεν δυτικοί με ιωνικές βάσεις σε δεύτερη χρήση, ο βορειοανατολικός με επίθημα παραστάδας και ο νοτιοανατολικός με κορινθιακό, κυλινδρικό, δίζωνο κιονόκρανο. Σήμερα κατά χώραν διατηρούνται μόνο οι δύο ανατολικοί κίονες³⁴ (εικ. 15).

Παλαιότερα ο ναός ήταν κατάγραφος. Σπαράγματα τοιχογραφιών σώζονται και σήμερα στους τοίχους του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σπαράγματα στην αψίδα του Ιερού Βήματος, όπου θα πρέπει να απεικονίζονταν Ιεράρχες σε δύο ζώνες: κάτω ολόσωμοι, συλλειτουργούντες, και επάνω σε σπηθάρια. Δύο από αυτούς πιθανόν ταυτίζονται με τον Άγιο Αθανάσιο και τον Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο, κάτω από το σπηθάριο του οποίου υπάρχει επιγραφή Η ΦΡΟΝΗCΙC³⁵. Στον τρούλο σώζονταν λείψανα του Παντοκράτορα έθρονου, ενώ στον βόρειο τοίχο του ναού διατηρείται τμηματικά παράσταση του Αγίου Γεωργίου έφιππου (εικ. 17), ετοιμόρροπο τμήμα της οποίας αποτοιχίσθηκε για λόγους προστασίας το 1965³⁶. Κατά το πρόσφατο αναστηλωτικό έργο³⁷ αποκαλύφθηκαν επίσης κατάλοιπα παράστασης Δέησης στον ανατολικό τοίχο, επάνω από το κογχάριο της Πρόθεσης, αφαιρέθηκαν τα νεωτερικά επιχρίσματα των εσωτερικών όψεων και στερεώθηκε το σύνολο του σωζόμενου ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου.

Η τάση για περίτεχνη διακόσμηση, φανερή σε όλα τα σπαράγματα των τοιχογραφιών, τα εξεζητημένα κοσμήματα, οι ραδινές μορφές και τα διανθισμένα κουφικά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη διακόσμηση της αψίδας του Αγίου Γεωργίου (εικ. 17), συνδέουν την εικονογράφηση του ναού με την κομνηνεία παράδοση του 12ου

16

17

18

αιώνα και συνηγορούν υπέρ μιας χρονολόγησης του τοιχογραφικού διακόσμου στο τέλος του 12ου–αρχές του 13ου αιώνα³⁸.

Μετά τον σεισμό του 1981, που προκάλεσε σοβαρές ρηγματώσεις στο μνημείο καθώς και μερική κατάρρευση του δυτικού θόλου και του δυτικού τοίχου, η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προχώρησε σε υποστήλωσή του με μεταλλικές αντηρίδες³⁹ (εικ. 16). Η κατάσταση του ναού επιδεινώθηκε από τον σεισμό του 1999, γεγονός που, σε συνδυασμό με την έκθεσή του στις καιρικές συνθήκες, οδήγησε, έπειτα από περίοδο έντονων βροχοπτώσεων το 2002, στη μερική κατάρρευσή του (εικ. 18), μετά την οποία παραμένουν ιστάμενες η ανατολική, η βόρεια και εν μέρει η νότια πλευρά του ναού, ενώ εξ ολοκλήρου έχουν καταρρεύσει ο τρούλος και οι δύο δυτικοί κίονες.

Στο πλαίσιο του αναστηλωτικού έργου που υλοποιήθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης των ιστάμενων τμημάτων του ναού και διασφαλίστηκε η άρση της ετοιμορροπίας του μνημείου (εικ. 15), προκειμένου σε δεύτερη φάση να ακολουθήσει η ανάκτισή του και να αποκατασταθεί στην αρχική του μορφή. Στο πλαίσιο της τεκμηρίωσης

της β' φάσης αποκατάστασης του ναού, πραγματοποιήθηκε επίσης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, το 2019, μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα περιμετρικά του μνημείου, η οποία έφερε στο φως κατάλοιπα νεκροταφείων των χριστιανικών χρόνων, με ενδείξεις επέκτασής του και στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο, καθώς και λιγοστά κατάλοιπα του πλακόστρωτου διαπέδου του αύλειου χώρου του ναού⁴⁰.

Οι ναοί του Χριστού, του Αγίου Αθανασίου και του Αγίου Γεωργίου, μαζί με τα υπόλοιπα βυζαντινά και κάποια ακόμη μεταβυζαντινά εκκλησάκια του κάμπου των Μεγάρων και της ευρύτερης περιοχής τους, μαρτυρούν τη διαχρονικότητα της εγκατάστασης στην περιοχή του Ελαιώνα, αποτελώντας σημείο αναφοράς για την τοπική κοινωνία και πηγή πολύτιμων πληροφοριών για την αρχιτεκτονική, την οικιστική ανάπτυξη και την ιστορία της ευρύτερης περιοχής της Μεγαρίδας κατά τη Μεσοβυζαντινή και Υστεροβυζαντινή περίοδο.

* Πηγές εικόνων: Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από το Φωτογραφικό Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής εκτός από την εικόνα 16 που προέρχεται από το λεύκωμα *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγιο* (βλ. Βιβλιογραφία).

Σημειώσεις

- 1 Wheler 1682, σ. 434–435.
- 2 Πρόκειται για μία ελληνική και μία λατινική επιγραφή. Η ελληνική επιγραφή έγραφε: Η ΒΟΥΛΗ/ΝΕΙΚΙΑΝ ΕΡΜΕΙΟΥ/ΒΑΣΙΛΕΥΣΑΝΤΑ/ΑΡΕΤΗΣ ΧΑΡΙΝ, ενώ η λατινική είχε ως εξής: Q. CORTIO SALASSI L. POTHINO/EX TESTAMENTO ARBITRATV/THEOPHRASTI ET [.....]/ANCELI L. Βασίζομενος στο κείμενο της ελληνικής επιγραφής, ο Wheler λανθασμένα ταυτίζει το Παλαιοχωριό με τη θέση που ο Πανσανίας αποκαλεί «Ρουν». Στην πραγματικότητα ο Ρουν δεν ήταν πόλη, αλλά περιοχή με ροή νερού από τα βουνά — εξ ου και το όνομά της. Το νερό αυτό, που υδροδοτούσε την πόλη των Μεγάρων, ο τύραννος Θεαγένης το εξέτρεψε προς άλλη κατεύθυνση, προκειμένου να κατασκευάσει στη θέση αυτή βωμό προς τιμήν του Αχελώου (βλ. Πανσανίου *Ελλάδος Περιήγησις, Αττική*, I.41.2). Η λατινική επιγραφή ήταν χαραγμένη σε μεγάλη μαρμάρινη πλάκα, τμήμα της οποίας, σε δεύτερη χρήση, αποτέλεσε την Αγία Τράπεζα του ναού του Χριστού, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της πιθανόν είναι αυτό που χρησιμοποιήθηκε για να φράξει την είσοδο από τον ναό προς το Διακονικό.
- 3 Τα εκκλησάκια του Χριστού, του Αγίου Αθανασίου και του Αγίου Γεωργίου αναστηλώθηκαν πρόσφατα (2014–2016), στο πλαίσιο του ενταγμένου στο ΕΣΠΑ 2007–2013 έργου «Αποκατάσταση Ι.

- Ναών Αγ. Αθανασίου, Αγ. Γεωργίου του Τροπαιοφόρου και Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Χριστού, στον Ελαιώνα Μεγάρων». Οι εργασίες υλοποιήθηκαν δι' αναδόχου από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΔΑΒΜΜ).
- 4 Στο λεύκωμα *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγιο* γίνεται λόγος και για κάποια ερείπια που διατηρούνται μεταξύ του ναού του Χριστού και του Αγίου Νικολάου στις «Άκρες», σε θέση που σε παλαιά συμβόλαια αναφέρεται με την ονομασία «Αι-Θόδωρος» και όπου, σύμφωνα με παλαιά τοπική παράδοση, υπήρχε ναός του Αγίου Θεοδώρου ή των Αγίων Θεοδώρων (Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 35, εικ. 35).
- 5 Γενικά για τον ναό, βλ. Καλογερόπουλος 1935, σ. 758–767, Γκκτάκος 1953, Μπούρας / Μπούρα 2002, σ. 230–232 Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 13–17, Στουφλή–Πουλημένου 2007.
- 6 Lampakis 1902, σ. 79, εικ. 150, Γκκτάκος 1953, Miles 1964a, σ. 28.
- 7 Σε φωτογραφία του 1935 από τη φωτογραφική συλλογή Αν. Κουροόπουλου, η οποία έχει δημοσιευθεί στο λεύκωμα *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγιο* (σ. 14–15, εικ. 5) και σε αντίστοιχη στο ΑΔ 21 (1966) (Λαζαρίδης 1966, σ. 118, πίν. 114β), ο ναός εμφανίζεται να καλύπτεται στην ανατολική πλευρά από μία ογκωδέστατη λιθόκτιστη αντηρίδα, η

- οποία είχε κατασκευασθεί προφανώς για στατικούς λόγους και απέκρυπτε τις κόγχες της κεντρικής αψίδας του Ιερού και της Πρόθεσης. Η αντηρίδα καθαρέθηκε το 1982 (Παντελίδου–Αλεξιάδου 1983).
- 8 Ο ναός διέθετε και κτιστό νεωτερικό τέμπλο, το οποίο καθαρέθηκε στο πλαίσιο του αναστηλωτικού έργου της ΔΑΒΜΜ (βλ. εδώ σημ. 3).
- 9 Miles 1964, σ. 287, Handermann–Misguich 1976, σ. 280.
- 10 Συγγόπουλος 1957, σ. 38, 43: χρονολογεί τις τοιχογραφίες του ναού στα τέλη του 13ου αι. και συγκεκριμένα περί τα 1289, παραλληλίζοντάς τις με εκείνες στην Όμορφη Εκκλησιά της Αίγινας. Djuricé 1976: υποστηρίζει ότι τον 13ο αι. η ζωγραφική στην Αττική χαρακτηρίζεται από τάσεις ιδιαίτερα συντηρητικές επειδή πολλοί δωρητές δεν μπορούσαν να διαθέσουν μεγάλα ποσά και χρησιμοποιούσαν ντόπιους ζωγράφους που συνέχιζαν την παράδοση. Μουρίκη 1978, σ. 116, 118, 122, 124: χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, τις τοιχογραφίες του ναού του Χριστού ως συγκριτικό υλικό για τη χρονολόγηση του ζωγραφικού διακόσμου του τρούλου του Καθολικού της Ι.Μ. Αγ. Ιεροθέου Μεγάρων και υποστηρίζει τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Χριστού στο β' μισό του 13ου αι.
- 11 Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ.

- 14, εικ. 2.
- 12 Βλ. εδώ σημ. 3.
- 13 Γενικά για τον ναό, βλ. Καλογερόπουλος 1935, σ. 758–767, Μπούρας / Καλογερόπουλου / Ανδρεάδη 1969, σ. 293–294, Λαζαρίδης 1966, σ. 118, πίν. 115α, Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 25–30, Στουφρή–Πουλημένου 2005.
- 14 Για τις διάφορες προτάσεις χρονολόγησης, βλ. Καλογερόπουλος 1935, σ. 764 (χρονολογεί το μνημείο, χωρίς ουσιαστική τεκμηρίωση, στους βυζαντινούς χρόνους), Μπούρας / Καλογερόπουλου / Ανδρεάδη 1969, σ. 294 (τάσσονται υπέρ μιας χρονολόγησης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, βάσει μορφολογικών χαρακτηριστικών), Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 26 (το μνημείο ανάγεται, χωρίς τεκμηρίωση, στο τέλος του 11ου αι.), Στουφρή–Πουλημένου 2005, σ. 81–83 (το τοποθετεί στο τέλος του 12ου–αρχές 13ου αι., βάσει μορφολογικών χαρακτηριστικών και συγκριτικής μελέτης με άλλα μνημεία της περιοχής, υποστηρίζοντας την πρωιμότερη χρονολόγησή του από τον ναό του Χριστού).
- 15 Ο ναός διέθετε και κτιστό νεωτερικό τέμπλο, το οποίο καθαιρέθηκε στο πλαίσιο του αναστηλωτικού έργου της ΔΑΒΜΜ (βλ. εδώ σημ. 3).
- 16 Παντελίδου–Αλεξιάδου 1984, σ. 61.
- 17 Παντελίδου–Αλεξιάδου 1985.
- 18 Με αριθμό ευρετηρίου ΒΧΜ 1078 (Στουφρή–Πουλημένου 2005, σ. 78–79).
- 19 Βλ. εδώ σημ. 3.
- 20 Στουφρή–Πουλημένου 2005, σ. 74–75.
- 21 Παντελίδου–Αλεξιάδου 1984, σ. 61.
- 22 Στουφρή–Πουλημένου 2005, σ. 80.
- 23 Στουφρή–Πουλημένου 2004.
- 24 Βλ. εδώ σημ. 3.
- 25 Βασιλάκη–Καρακατσάνη 1971, Μουρίκη 1973–1974, Μουρίκη 1975–1976, Στουφρή–Πουλημένου 2005, σ. 78 (όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία).
- 26 Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 26, εικ. 25 (από τη φωτογραφική συλλογή Αν. Κουρσόπουλου).
- 27 Λαζαρίδης 1966, σ. 118, πίν. 115α.
- 28 Βλ. εδώ σημ. 3.
- 29 Παντελίδου–Αλεξιάδου 1984, σ. 61, πίν. 18 α–β.
- 30 Βλ. εδώ σημ. 3.
- 31 Γενικά για τον ναό, βλ. Στουφρή–Πουλημένου 2004, Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 20–24.
- 32 Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, εικ. 11.
- 33 Ο ναός διέθετε και κτιστό νεωτερικό τέμπλο, με τρεις ενσωματωμένους κιονίσκους σε δεύτερη χρήση, το οποίο καθαιρέθηκε στο πλαίσιο του αναστηλωτικού έργου της ΔΑΒΜΜ (βλ. εδώ σημ. 3). Κατά χώραν διατηρήθηκαν μόνο οι τρεις κιονίσκοι.
- 34 Οι δύο δυτικοί κίονες έχουν καταπέσει, διατηρούνται ωστόσο ακέραιοι, τόσο αυτοί όσο και τα κιονόκρανά τους, και προβλέπεται η επανατοποθέτησή τους κατά τη β' φάση αποκατάστασης του μνημείου.
- 35 Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998, σ. 20, εικ. 13.
- 36 Χατζηδάκης 1966, σ. 20.
- 37 Βλ. εδώ σημ. 3.
- 38 Στουφρή–Πουλημένου 2004.
- 39 Παντελίδου–Αλεξιάδου 1984, σ. 60.
- 40 Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με την ευγενική συνδρομή του ενοριακού ναού Αγίας Παρασκευής Μεγάρων, που ανέλαβε τη δαπάνη της ανασκαφικής έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Βασιλάκη–Καρακατσάνη 1971: Βασιλάκη–Καρακατσάνη Α., *Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησίας στην Αθήνα*, Αθήνα 1971, πίν. 52.
- Γκητάκος 1953: Γκητάκος Μ.Χ., *Ο εν ελαιώνι των Μεγάρων βυζαντινός ναός του Σωτήρος Χριστού*, Αθήναι 1953.
- Djurić 1976: Djurić V.J., «La peinture murale byzantine: Xlle et Xllle siècles», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Art et Archéologie, Athènes 1976, σ. 159–252.
- Handermann–Misguich 1976: Handermann–Misguich L., «La peinture monumentale tardo-comnène et les prolongements au Xllle siècle», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Art et Archéologie, Athènes 1976, σ. 255–284.
- Καλογερόπουλος 1935: Καλογερόπουλος Ν., «Βυζαντινά μνημεία Μεγαρικής», *Νέα Εστία* 18/208 (1935), σ. 758–767.
- Λαζαρίδης 1961–1962: Λαζαρίδης Π., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 17 (1961–1962), Χρονικά, σ. 50–52, πίν. 53β.
- Λαζαρίδης 1966: Λαζαρίδης Π., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 21 (1966), Χρονικά, σ. 118, πίν. 114–115.
- Lampakis 1902: Lampakis G., «Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce», *Congrès International d'Histoire Comparée* (Paris 1900), Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1902, σ. 79, εικ. 150.
- Μανωλέσσου 1982: Μανωλέσσου Ε., «Μέγαρα: Χριστός στον Ελαιώνα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 37 (1982), Β1 Χρονικά, σ. 70.
- Miles 1964: Miles G.C., «Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece», *Actes du Xlle Congrès International d'Études Byzantines* (Ochride 1961), Beograd 1964, σ. 281–287.
- Miles 1964a: Miles G.C., «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area», *DOP* 18 (1964), σ. 1–32, εικ. 1–94.
- Μουρίκη 1973–1974: Μουρίκη Ντ., «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης», *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Ζ' (1973–1974), πίν. 23.1.
- Mouriki 1975–1976: Mouriki D., «An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kounaras in Attika», *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Η' (1975–1976), πίν. 73 και 75.
- Μουρίκη 1978: Μουρίκη Ντ., «Ο ζωγραφικός διάκοσμος του τρούλλου του αγίου Ιεροθέου κοντά στα Μέγαρα», *ΑΑΑ* 11, τχ. 1 (1978), σ. 115–142.
- Μπούρας / Καλογερόπουλου / Ανδρεάδη 1969: Μπούρας Χ. / Καλογερόπουλου Α. / Ανδρεάδη Ρ., *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969.
- Μπούρας / Μπούρα 2002: Μπούρας Χ. / Μπούρα Α., *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 230–232.
- Ξυγγόπουλος 1957: Ξυγγόπουλος Α., *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957.
- Ορλάνδος 1937: Ορλάνδος Α., «Εργασία Αναστήλωσης Βυζαντινών Μνημείων», *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* Γ' (1937), σ. 194–196.
- Παντελίδου–Αλεξιάδου 1983: Παντελίδου–Αλεξιάδου Αικ., «Νομός Αττικής. Στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 38 (1983), Χρονικά, σ. 66, πίν. 31α.
- Παντελίδου–Αλεξιάδου 1984: Παντελίδου–Αλεξιάδου Αικ., «Νομός Αττικής. Αναστήλωση και Στερέωση Μνημείων», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 39 (1984) Χρονικά, σ. 60–61.
- Παντελίδου–Αλεξιάδου 1985: Παντελίδου–Αλεξιάδου Αικ., «Συντήρηση τοιχογραφιών. Νομός Αττικής», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 40 (1985) Χρονικά, σ. 78–79.
- Στεργίου / Δημογέροντας / Ορφανός 1998: Στεργίου Γρ. Αρχιμ. (επιμ.) / Δημογέροντας Σ. / Ορφανός Α., *Μεγαρών Ψυχής Καταφύγιο – Οδοπορικό στα εξωκλήσια και παρεκλήσια των Μεγάρων*, εκδ. Ενημέρωση, Μέγαρο 1998.
- Στουφρή–Πουλημένου 2004: Στουφρή–Πουλημένου Ι., «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στον κάμπο των Μεγάρων», *Εικοστό τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2004, σ. 90.
- Στουφρή–Πουλημένου 2005: Στουφρή–Πουλημένου Ι., «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον κάμπο των Μεγάρων», *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* ΚΣΤ' (2005), Αθήνα 2005, σ. 73–84.
- Στουφρή–Πουλημένου 2007: Στουφρή–Πουλημένου Ι., *Βυζαντινές εκκλησίες στον κάμπο των Μεγάρων*, εκδ. Αρμός, 2007.
- Wheler 1682: Wheler George, Sir, *A Journey Into Greece, by George Wheler Esq; in Company of Dr Spon of Lyons. In Six Books. Containing I. A Voyage from Venice to Constantinople. II. An Account of Constantinople and the Adjacent Places. III. A Voyage Through the Lesser Asia. IV. A Voyage from Zante Through Several Parts of Greece to Athens. V. An Account of Athens. VI. Several Journeys from Athens, Into Attica, Corinth, Boeotia, &c. With Variety of Sculptures*, Βιβλίο VI, έκδ. William Cademan, Robert Kettlewell, και Awnsham Churchill, Λονδίνο, 1682, σ. 434–435.
- Χατζηδάκης 1966: Χατζηδάκης Μ., «Εργασία συντηρήσεως», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 21 (1966), Χρονικά, σ. 20.